

Liudmyla Tarnashynska

National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2540-2658>

„...За межами можливого”: таборовий наратив Василя Стуса крізь призму філософії надії Габріеля Марселя

**“... Beyond the Possible”: Vasyl Stus’ Camp Narrative Through the Prism
of Gabriel Marcel’s Philosophy of Hope**

Abstract

The article examines the camp narrative of Vasyl Stus through the philosophy of hope of a classic of French existentialism, Gabriel Marcel. Turning to ego documents, the discourse of the dissident poet’s confrontation shall be analysed, firstly, against the totalitarian regime of the former USSR and, secondly, against the very circumstances of his detention in the camp which befell him. Self-esteem, insubordination, constant introspection, self-sufficiency with optimism in spite of cruel ordeals – this is how V. Stus appears before us. Within the “imprisoned space” with its numerous prohibitions and punishments, the poet not only cherishes his Muse, saving himself by translations, writing a diary, letters and poems, but also develops – despite a deep sense of fate – a philosophy of hope, consonant with the phenomenology and metaphysics of Marcel. The poet was aware that the road was paved for him as “Golgotha sent by God”, along which he had to walk (straightened) “through a hundred despairs”, so he sincerely admitted: “*My path hurts*”. These concepts – *path and pain*, as well as the constant appeal to the *one hundred* number as an attempt to multiply his strength a hundredfold in a difficult struggle, permeate both his poetry and ego-documents.

Keywords: ego-documents, Vasyl Stus, camp narrative, imprisoned space, fate, philosophy of hope, Gabriel Marcel.

Сенси життєвої долі поета Василя Стуса, бранця тоталітарного режиму радянської імперії, у контексті російсько-української повномасштабної війни увиразнюють його місце як одне з центральних на авансцені нашої національної пам'яті та апелюють до „вічно теперішнього” у „мареві плинного” (Сергій Кримський). Саме в такому контексті відбувається становлення людини й реалізація Сковородинівської максими „пізнай себе” (вона набирає у творчій долі В. Стуса граничної гостроти: „Тепер себе – пізнаєш по біді? / По сивій голові – тепер пізнаєш?”): „Особа <...> перманентно створюється, існує лише в режимі творіння як акту вивільнення від обіймів небуття, ніщо”¹. Таке самотворення особистості особливо яскраво простежується на прикладі таборового наративу поета крізь призму його еґо-документів: епістолярій (як комунікування свідомостей/душ/інтелектів), щоденникові записи (як задокументовані свідчення реалій/подій, відбиток думок/сумнівів/сподівань), звернення до офіційних органів (як вияв бунту й нескореності). Адже межові ситуації загострюють сприйняття багатьох буденних на волі реалій, поглиблюють емоції, ставлячи людину на своєрідну межу між відчаєм/надією, перетворюючи її буття на особливе випробування духу й тіла. Особливо якщо йдеться про особистість того, хто має право сказати про себе: „Я – як непокірний протестант проти зла”². Тож усі сенси свого перебування в межовій ситуації людина переживає часто на рівні відкриття й самовідкриття: „Доводиться потаємно, тихо, мовчки, непомітно дозрівати – і то непомітно, аби й самому не зауважити, що йде, може, найстиглиший час мого існування. Іде – збавляється. І що вдієш <...>. Мимоволі стаєш песимістом...”³

Якщо ж ідеться про Божою ласкою великого поета, ці сенси зазвичай розширюються й поглиблюються місією власної реалізації, осмисленням „репресивності” цих творчих можливостей

¹ S. Krymskyi, *Zapyty filosofskykh smysliv*, Parapan, Kyiv 2003, s. 43.

² V. Stus, *Lysty do syna*, uporiad. O. Dvorko, D. Stus, Lileia NV, Ivano-Frankivsk 2001, s. 113.

³ Ibid., s. 97.

в умовах несвободи. Межовість як винятковість життєвої ситуації потребує від людини вибору, який супроводжується відповідними рефлексіями заперечення-ствердження. Звідси – сутєстія самоствердження в межах пошуку самоідентифікації, що особливо пронизливо звучить у Стусовій поезії: „...Хоч де ти? Хто ти? Що ти? Сам не знаєш / і в ста відбитках образ пізнаєш”. Звісно, тут вступає в силу, образно кажучи, специфічне „змагання” між свободою/несвободою, які ці сенси корелюють відповідно до запропонованих буттям (а радше індивідуальним вибором) умов:

...А що вдієш? Коли людина часом не хоче пристосовуватися, тоді її просто пристосовує, як хвиля прибиває тріску до берега. Вступає до розмови сила, а тріска слабша за хвилю, хоч і як невесело це звучить <...>. А що, коли я не хочу прибиватися до берега? А що, коли я не можу? А що, коли я не можу навіть цього – стати тяжчим за воду й легшим за повітря? Тоді пливи, будь припливаний – через себе, через своє безголів’я, через свій крик, хруст, зойк – пливи!..⁴

У листах із заслання В. Стус напучував сина:

Я вже Тобі радив, сину – вести щоденник? Веди його. Це виробляє стиль, спонукує до глибшого думання. Нехай це буде щоденник Твоїх почувань, емоцій, думок. У ньому Ти ніби стаєш жити в двох особах: той – що живе, і той, що спостерігає за собою. Ніби існуєш у двох проекціях. Це ніби перше збагнення Вічності, таємниче циганське дзеркало, яке ворожить, нічого ясно не кажучи, а тільки натякаючи..⁵

До цих поетових слів можна додати й третю проекцію: це проекція читача. „Буття у виборі” В. Стуса має цілком окреслену Словом проекцію на свою місію. На це вказує багато рядків із його епістолярію, як-от у листі до дружини 20.12.1977, за отримання яких йому „доводилося витримувати справжню війну з КГБ”, бо „десятки й десятки листів просто зникали”⁶:

⁴ Ibid., s. 101–102.

⁵ Ibid., s. 177.

⁶ V. Stus, *Tvory: u 4 t., 6 kn.*, Prosvita, Lviv 1994, t. 4, s. 488.

...Будьмо гідні своєї долі – і не нарікаймо на неї – долю. Думаю, що наше з Тобою життя теж стало часточкою історії нашого народу. Пишаймося тим, що Бог поклав на нас цей хрест – і несімо його гідно. Бог просто забрав у нас будні, а залишив – свято. Свято високого болю, почесного тягара, врочистість розлуки й празникові миті зустрічей. А буднів у нас (двох) – нема, слава Богу⁷.

Будні – як свято високого болю в умовах таборового буття – потребували мобілізації всіх духовних і фізичних сил („...таємної тримайся муки і так існує, бо це – життя”), про що він щиро зізнавався дружині: „Не знаю, чи надовго вистачить сил, але поки держуся, як тільки можу. Бо починаються нові іспити – вони попереду всі. Мушу зберігати сили – на завтра”⁸.

В. Стус складав свої важкі іспити гідно й мужньо, намагаючись зберігати спокій („не скипати”). Свій звужений бараковий (не бароковий, як хотілося б сказати, а таки бараковий) простір розширював за рахунок писання віршів і читання (звісно, коли була така можливість, коли ж ні – вдавався до вивчення іноземних мов). І це в умовах, про які також написав у своєму таборовому зошиті під час перебування на засланні у ВС-389/36 с. Кучино Чусовського району, що в Пермській обл.: „...Москва дала тутешній владі всі повноваження, і хто зберігає ілюзію, що якийсь же закон має регулювати наші стосунки з адміністрацією, – дуже помиляється. Закон повного беззаконня – ось єдиний регулятор наших т. зв. взаємин”⁹.

Тож чуємо величезний дисонанс табірної повсякденності до порад синові вести щоденник:

Спроба щоденника в цих умовах – спроба відчайдушна: таких умов, як тут, люди не пам’ятають ні з Мордовії, ні на чорних зонах, ні з Сосновки. Одне слово, режим, запропонований у Кучино, сягає поліцейського апогею. Будь-яка апеляція до верховної влади залишається без відповіді, або – найчастіше – загрожує карою. Буквально за півроку в мене тричі

⁷ V. Stus, *Lysty do syna*, op. cit., s. 111–112.

⁸ Ibid., s. 121.

⁹ V. Stus, *Tvory...*, op. cit., t. 4, s. 494.

забирали побачення, чи не через місяць т. зв. „ларьок”, підряд три тижні відсидів у ізоляторі...¹⁰

Записи „З таборового зошита” свідчать про відчайдушну боротьбу поета з небуттям і проваллям у часі й просторі, боротьбу за збереження свого індивідуального „Я”¹¹; ба більше, спробу узлагодити множину „іпостасей чи персональних образів” (С. Кримський), налагодити своєрідну комунікацію між різноманіттям „можливих світів”. Інша річ, що у межових обставинах буття така відчайдушна духовна мандрівка між ними („мандруюче буття”) означає виснажливу вичерпаність на межі фізичних сил. Тож у таборових записах, які умовно можна назвати спорядичним або ж ситуативним щоденником, знаходимо численні подробиці побутування в табірному режимі:

Ніде в таборі не боронили роздягатися до пояса під час прогулянки, – тут боронять і карають, коли хто хоче впіймати кришечку сонця. Обшуки провадяться надзвичайно свавільно: все, що хочуть, відбирають, навіть без акту і без повідомлення. **Ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи** [виділення наше – Л. Т.] <...>. Так довго тривати не може – такий тиск можливий перед загибеллю. Не знаю, коли прийде загибель для них, але я особисто чуюся смертником. Здається, все, що я міг зробити за свого життя, я зробив. Займатися творчістю тут неможливо абсолютно: кожний віршований запис відбирається при першому ж обшуку. Доводиться вивчати мови. Коли я за цей час безголів’я опаную французьку й англійську мови, буде хоч якийсь хосен. Власне, і читати нічого, хоч ми в камері дістаємо читати...¹²

Саме тут, у нестерпних умовах ув’язнення й „репресованих думок”, у лещатах між надією/безнадією формувалося його переконання: „Воля – найвище в світі, чого потребує людина”¹³.

¹⁰ Ibid., s. 494.

¹¹ L. Tarnashynska, *Imia yak indyvidualnyi znak: Vasyl Stus i tvorche „Ya”* [v:] L. Tarnashynska, *Ukrainske shistdesiatnytstvo: profili na tli pokolinnia (Istoryko-literaturnyi ta poetykalnyi aspekty)*, vyd. 2, dop., Smoloskyp, Kyiv 2019, s. 191–223.

¹² Ibid., s. 494–495.

¹³ V. Stus, *Lysty do syna*, op. cit., s. 133.

Поет увиразнював його незламною позицією: „Крім того, я й тут щось пишу – на сором і злість тих, котрі так жорстоко поведуться з людиною, яка має честь і совість”. І благав Усевишнього: „Пошли, Боже, натхнення на мою стрижену голову”. Іншим разом на папір лягли сповідальні рядки: „Сняться недобрі сні. Пишуться вірші – і це єдине, що в мене втішне. Хоч і втіха ця – темної, сказати б, барви”¹⁴. Оскільки соціальне буття було репресоване, відмежоване від буття повсякденного, свій замкнутий в’язничний простір поет подовжував самопізнанням, фіксацією внутрішніх відчуттів:

...Шукаю позитивних емоцій: перетер у пучці вижовклу парасольку кропу – підніс до уст – і загадав дитинство. <...> Ось оберемок прибитих морозом жоржин – попалене холодом листя зчорніле, аж масне, і жалобні квіти з обімлілими пучечками пелюсток – наче сіно з отави: що воно знакує собою, що каже мені – з досі не передуманого?...¹⁵

Тож яким контрастом до вище цитованих рядків про Долю (з великої літери, поруч з якою, на переконання поета, не треба мислити, а „довірятися, віддаватися їй”), звучить по-чоловічому стриманий опис тих буднів, які В. Стус воліє називати святом:

Щодо мого стану – Ти перебільшуєш. Звичайно, мені досить зле, але я жилавий. Працюю в тій же підлій бригаді, але не заходжу в розмови ні з ким. З більшістю навіть не вітаюся. Може, в березні використаю свою відпустку – бо невідомо, чи вдасться відпочити. Стомлює геть штовхання вагонеток, але – штовхаю. Поки є змога, хочу Тобі допомогти, хоч знаю – мої перекази тобі немілі...¹⁶

І все ж крізь заспокійливі фрази, адресовані рідним і перейняті надією, яка, за спостереженням Г. Марселя з його „Нарису феноменології і метафізики надії”, „постає перед нами

¹⁴ Ibid., s. 69, 79, 182.

¹⁵ Ibid., s. 97.

¹⁶ Ibid., s. 124.

мовби намагнічена любов'ю”, або, радше, „сукупністю образів, що їх ця любов закликає і випромінює”¹⁷, іноді проривалося: „знову війна – дріб'язкова, але виснажлива”; „коло мене мало веселого, але писати про це не можна, ви самі здогадаєтеся”; „покарали мене...”¹⁸. Спогади про рідних викликають у нього асоціації двох різних реальностей – тієї, яку переживає він сам, і тієї, яка залишилася „на волі”, у житті дружини й сина: „Залишилися дивні денні враження – що наснилося, начиталося, надумалося. А світ – той, що ще існує для Дмитрика чи й Тебе, може, вже згаснув для мене. Бодай тепер і бодай тут”¹⁹.

Прикметно, що деякі свої листи до рідних чи друзів поет завершував рядком свого вірша, і це свідчить про те, як тісно перепліталися в його свідомості різні формати таборового наративу – еґо-дискурс і поезія, – творячи глибокий відбиток його свідомості. В еґо-документах В. Стуса, для якого доля „звучала” як неунікність, фатум („Сховатися од долі – не судилось. / Ударив грім – і зразу шкереберть / пішло життя...”), особливо відчуваєш тиранію обставин і часу, персоніфіковану тоталітарною системою в образах тюремних наглядачів. Викинутий поза життя поет попри відчуття приреченості („...Це вже доля, а долі не обирають”) усе ж плекає власну філософію надії, сутогосну з феноменологією й метафізикою Ґ. Марселя, коли „надія постає перед нами як таємниця, а не як проблема”²⁰. Загалом таборовий наратив дає нам уявлення про поета як людину незламну, нескорену, котра бореться усіма силами не тільки за свої права, а й із безнадією, яка, на переконання Ґ. Марселя, виявляє себе як „гіпнотичне зачарування”. Вибір і свобода спонукали поета до бунту, протесту, непокори²¹: про це свідчать його численні

¹⁷ G. Marsel, *Homo viator*, per. z fr. V. Shovkuna, vyd. dim KM „Academia”; Universytetske vyd-vo „Pulsary”, Kyiv 1999, s. 53.

¹⁸ V. Stus, *Lysty do syna*, op. cit., s. 122, 182, 78.

¹⁹ Ibid., s. 101.

²⁰ G. Marsel, op. cit., s. 43.

²¹ L. Tarnashynska, *Siuzhet Doby: Dyskurs shistdesiatnyttstva v ukrainskii literaturi XX stolittia*, Akadempriodyka, Kyiv 2013, s. 348–364.

звернення до керівництва держави, табору, акції непокори, як-то протести, голодування та інше: усе це аргументи на користь як почуття справедливості й непоступливості поета, так і на користь присутності – хай і підсвідомої – надії. Адже впасти в безнадію – „це завжди капітуляція перед певним фатумом, який тебе переслідує”²². Ба більше:

Капітулювати, в найочевиднішому значенні цього слова, це не тільки прийняти ухвалений тобі вирок, а може навіть, і не прийняти його, і не визнати неминучим: це *розгубитися* перед цим вирок, перед цією неминучістю, це в глибині душі відмовитися залишатися самим собою, це бути зачарованим ідеєю власної загибелі, і, по суті, наперед передбачити цю загибель. Прийняти вирок – навпаки, іноді допомагає людині триматися, тобто зберегти самовладання...²³

Поет це відчував, тож не належав до капітулянтів, найперше культивує в собі прагнення залишатися самим собою, уникав безнадії як „справжнього духовного самоїдства” (Г. Марсель), тож надія була присутньою в його думках і відчуттях повсякденно – попри всі випробування. Його Богоосяжні вірші, де народження Бога „в-мені” постає як іпостась бунту, узлагоджена прийняттям фатуму, усе ж пронизані екзистенціалом надії. У таких лещатах між внутрішньою свободою і примусом таборового буття В. Стус сконцентровувався на внутрішньому бутті, шукаючи точку опертя в самому собі, і здобувався на „оптимізм антисвіту” (де антисвіт – аналог смерті/пекла/потойбіччя). Іноді в його наративах – попри бунтівні інтенції – відчуваємо домінування терпіння чи, радше, стерпності („Триматися на тому, що все – стерпне. Навіть смерть із-за рогу”).

Однак в умовах ув’язненого простору затамований внутрішній бунт, мало сумісний із терпінням, перемагав „прострацію покор”, адже терпіння набувало сенсу надії, що переростає у віру. За Г. Марселем, нетерпіння суть іпостась бунту, отже, бунт

²² Ibid., s. 45.

²³ Ibid., s. 46.

постає як самозаглиблення, самособоюнаповнення, оскільки почуття збунтованості переповнює всю сутність людини. Вона вимушено підкоряється цій внутрішній силі, диктату „збунтованої іпостасі”, усе інше маргіналізується, поступаючись силі цього внутрішнього напорю заперечення. У такому складному контексті випробувань екзистенціаль надії розширював обрії, допомагаючи боротися за своє існування в бутті, доводячи правомірність філософської тези: „Надія розташовується в рамці випробування, з яким вона не просто співвідноситься, а являє собою **істинну відповідь буття** на нього [виділення наше – Л. Т.]”²⁴. Ґ. Марсель також наголошував на тому, що „той, хто плакає надію, хоч би як мало ця надія була реальною і хоч би як зводилася лише до платонічного побажання, постає перед самим собою як залучений у певний процес”²⁵ – процес буття, яке завжди дає інший шанс як „перетворення сподіваного в реальне” (Ґ. Марсель). Пошук балансу між терпінням і бунтом виснажував, але й давав очікувану надію, аби не травмувати рідних. Звідси – самозаспокійливі розмисли Стуса, що домінують у листах до родини, спрямовані як на культивування власної надії, так і на підтримку емоційного стану адресатів:

У нас – Доля, Валю, приділ, як каже Є. Плужник. Поруч із нею ми не повинні мислити, а – довірятися, віддаватися їй. Доля – для серця, душі, а не для розуму. Доля – для Великої Радості та Великого Смутку. Розум – для буднів, для ніриба-нім’ясо. Доля – стратег, серце – її васал, розум – лише тактик. Тактика вбиває людину, дрібнить її, обмалює. А ми з Тобою – великі вже, Валю. Як же нам гнутися? Не випадає! Розум – це соломинка в буряній стихії, за яку хапаються, шукаючи життя вроздріб. Будемо, Валю, жити оптом!²⁶

Капітулювати, за Ґ. Марселем, це „не тільки прийняти ухвалений тобі вирок, а може навіть, і не прийняти його, і не визнати неминучим; це *розгубитися* перед цим вирок, перед цією

²⁴ Ibid., s. 37.

²⁵ Ibid., s. 43.

²⁶ V. Stus, *Lysty do syna*, op. cit., s. 125.

неминучістю, це в глибині душі відмовитися залишатися самим собою, це бути зачарованим ідеєю власної загибелі...”²⁷.

„Зачаруванню” ідеєю власної смерті поет протиставляв „волю залишитися тим, ким я є” (Г. Марсель). Саме прагнення залишатися самим собою у В. Стуса завжди домінувало: це було його життєве кредо, яке й не дозволяло „розгубитися”, „зачаруватися” фатальною ідеєю²⁸. Відчуття фатальності, певної напередвизначеності долі не спиняло його постійних роздумів і пошуків відповідей на запитання, які не відпускали, стукали в серце: „...Але коли саме людина збагне, що таке доля?” І хоча внутрішній бунт, бунт словом, а почасти й бунт через учинок непокори обертається нібито упокореністю долі („...вже остання лопнула струна, / вкрай напнута сподіванням. Досить: / бо немає стерпу. Твій кінець / умовляє, навчає, просить – / згинь, коли спромога”), поет доводить, що терпіння виявляється несумісним із надією в лоні бунту, якому внутрішньо він був підпорядкований. Г. Марсель звертає увагу на такий аспект „таємниці надії”:

Наприклад, нерідко кажуть, виходячи із засад натуралістичної думки: „Хіба надія хворого, або в’язня, або засланця не зводиться, в кінцевому підсумку, до такої собі органічної відмови прийняти як остаточну версію нестерпну ситуацію? А що така відмова вимірюється тими рештками життєвої снаги, які ще збереглися в нещасливця, то хіба не очевидно, що коли він дійде до певної стадії знесилення або виснаження, він буде неспроможний довше зберігати надію, яка ще підтримувала його на попередніх етапах випробування?”²⁹

Зболена поетова душа, розірвана між двома крайніми точками (коли ти – „тільки перехожий / межисвітів”, затерп „на півдорозі / між смертю і життям”), надломлена гострим відчуттям тимчасовості, невизначеності, трагічності очікування, усе ж інтуїтивно шукає надії. Ніби відповідаючи філософові, В. Стус пише: „Бачу, деякі знайомі думають, що я в розпачі.

²⁷ G. Marsel, op. cit., s. 46.

²⁸ L. Tarnashynska, *Siuzhet Doby...*, op. cit., s. 236–255.

²⁹ Ibid., s. 43–44.

Ні. Просто я відчув, що є щось більше за мене, більше за моє уявлення можливого. А за межами можливого немає ні радості, ні розпачу, бо там діє інша система, якої не хочеться називати”³⁰.

Тож безнадія (як опозиція екзистенціалу надії) у чистому її вигляді як „гіпнотичне зачарування” (Г. Марсель) була чужа В. Стусові, адже трансформувалася в свідоме переконання своєї високої місії, що надихнуло поета на зразки поезії високого самозречення. Попри те, що межеве буття поставало фактично ситуацією без вибору, а поетичні рядки були сповнені фатумними настроями, поет плекав надію як свою власну „таємницю, а не як проблему”. Чітко розуміючи „рамки випробувань” (за Г. Марселем) – як вибір між життям і смертю, відчуваючи себе мандрівником „між небом і землею”, він здобувався, за висловом філософа, на „велич стоїцизму”, що тотожна мірі героїзму поета, котрий у таких важких випробуваннях виконував свою велику місію будити інших своїм нескореним Словом.

References

- Krymskyi S., *Zapyty filosofskykh smysliv*, Parapan, Kyiv 2003.
- Marsel G., *Homo viator*, per. z fr. V. Shovkuna, vyd. dim KM „Academia”; Universytetske vyd-vo „Pulsary”, Kyiv 1999.
- Stus V., *Lysty do syna*, uporiad. O. Dvorko, D. Stus, Lileia NV, Ivano-Frankivsk 2001.
- Stus V., *Tvory: u 4 t., 6 kn.*, Prosvita, Lviv 1994.
- Tarnashynska L., *Imia yak indyvidualnyi znak: Vasyl Stus i tvorche „Ya”* [v:] L. Tarnashynska, *Ukrainske shistdesiatnytstvo: profili na tli pokolinnia (Istoryko-literaturnyi ta poetykalnyi aspekty)*, vyd. 2, dop., Smoloskyp, Kyiv 2019.
- Tarnashynska L., *Siuzhet Doby: Dyskurs shistdesiatnytstva v ukrainskii literaturi XX stolittia*, Akademperiodyka, Kyiv 2013.

³⁰ V. Stus, *Lysty do syna*, op. cit., s. 75.